

Začeci simbolike i religijskih obreda u prapovijesnih lovaca i skupljača

Ivor KARAVANIĆ

Sažetak

Predočena su osnovna postignuća u proučavanju začetaka simbolike i posmrtnih rituala u prapovijesnih lovaca i skupljača. Uz različite interpretacije navedeni su brojni arheološki i paleoantropološki nalazi što predstavljaju materijalne izvore za proučavanje navedene tematike. Nalazi iz donjeg paleolitika, što upućuju na začetke simbolike i religijskih nazora u čovjeka vrste Homo erectus, dvojbeni su i nepouzdati. Najstarije pouzdane tragove simboličnog i religijskog ponašanja (ukopi, ogrebotine na ljudskim kostima vjerojatno od posmrtnih rituala, oker, minerali i školjke u staništu, itd.) nalazimo u neandertalaca (Homo sapiens neanderthalensis), u vremenu srednjeg paleolitika. Pri pokušajima pronicanja u simboliku mogućih posmrtnih rituala neandertalskog čovjeka autor se, uz arheološke i paleoantropološke nalaze, koristi podacima o religijskim obredima povijesnih i suvremenih nomada i lovaca.

1. Uvod

Tijekom prošlog stoljeća, među znanstvenicima u Europi i u svijetu, vođene su žučne rasprave o pitanju postojanja fosilnog čovjeka.¹ Nakon što je naposljetku, mnogobrojnim fosilnim nalazima, dokazana arhaičnost ljudskog roda, počela su se nametati različita pitanja o životu, kulturi i izgledu tih negdašnjih ljudi. Dok je dio nalazišta omogućivao pouzdanije interpretacije života ledenodobnog čovjeka, na mjestima gdje su nalazi bili manjkavi ili nepažljivo prikupljeni, to nije bilo moguće. U prve valja uvrstiti Krapinu u Hrvatskoj. Na tom je nalazištu D. Gorjanović-Kramberger naišao na mnoštvo razbijenih ljudskih kostiju što su bile pomiješane s životinjskima. Tu je pojavu objasnio kanibalizmom u krapinskih neandertalaca i držao da ti ljudi svojim pokojnicima nisu iskazivali nikakve počasti.² Tada su neandertalci često opisivani kao priglupa, divlja i

1 J. Radovčić, *Dragutin Gorjanović-Kramberger i krapinski pračovjek: počeci suvremene paleoantropologije*, Hrvatski prirodoslovni muzej i Školska knjiga, Zagreb, 1988.

2 D. Gorjanović-Kramberger, *Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien: ein Beitrag zur Paläoanthropologie*, Studien über die Entwicklungsmechanik des Primatenskelettes, C. W. Kreiddei Verlag, Wiesbaden, 1906; Isti, *Pračovjek iz Krapine kanibal*, Glasnik hrvatskog prirodoslovnog društva, 1909, 21, str. 62-67; Isti, *Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj*, JAZU, Zagreb, 1913, str. 37.

zaostala bića. Međutim 1908. i 1909. godine na francuskim je nalazištima pronađeno više uređenih ukopa neandertalaca, kronološki mlađih od krapinskih, što je otvorilo mogućnost drukčije interpretacije ponašanja tih tadašnjih ljudi. U drugoj polovici ovog stoljeća više otkrića »neobičnih« ukopa neandertalaca i drugih nalaza, dalo je osnovu za sigurniju pretpostavku o postojanju određenih ritualnih postupaka u srednjem paleolitu. Mišljenje o neandertalcima kao poluhumanim, »zaostalim« stvorenjima osporeno je, a naglašena je sličnost neandertalaca s današnjim čovjekom, posebice u određenim oblicima ponašanja, kao što su: jezik, religijsko i simboličko mišljenje te kulturno definirani društveni sustav.³

Danas postoji mnogobrojna literatura o ukopima i kultu neandertalaca,⁴ a mnoga mišljenja o paleolitičkom kanibalizmu i ritualima postavljena su na temelju oštećenja kostiju što ih je sustavno proučio F. le Mort.⁵

O religijskim obredima u prapovijesnog čovjeka možemo govoriti jedino na temelju materijalnih dokaza što nisu isključivo vezani za potrebe biološkog opstanka pojedine jedinice ili skupine, već upućuju na postojanje određene sastavnice duhovnog života. Taj se duhovni život u svom začetku očitovao pojavom simbolike, posmrtnim ritualima, ritualnim ukopima ili pak nekim drukčijim religijskim ili magijskim obredima. Međutim, bitno je upozoriti da kada na temelju materijalnih izvora govorimo o počecima religije pod pojmomom religioznog obično podrazumijevamo svako očitovanje što prelazi potrebe materijalnog života pa nam, primjerice, na toj razini još nije moguće razlučivati religiju od magije. Pri interpretaciji arheoloških i paleoantropoloških nalaza, što upućuju na kulturni značaj, spekuliranje nije moguće izbjeći, a teškoće s kojima se obično susreću istraživači pri pokušaju interpretacije prapovijesnih religija slikovito je izrazio A. Leroi-Gourhan napisavši: »Prethistoričar se pred činjenicom religioznog vjerovanja nalazi u istom položaju u kom bi se našlo neko razumno biće što se iskrcalo s drugog zvjezdanog sustava (a nepoznat mu je vjerski fenomen kod čovjeka), kad bismo mu uz neukrašen kalež pokazali šampanjsku kupu, ili pak mesarski nož pored žrtvena noža.«⁶ Unatoč tim teškoćama napisana su brojna djela o toj tematici i za nju danas postoji veliko znanstveno zanimanje.

3 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 1978, 6, str. 264.

4 Usp. J. Bouyssonie, *Les sépultures moustériennes*, Quaternaria, 1954, 1, str. 107-115; F. M. Bergounioux, *Spiritualité de l'homme de Néanderthal*, u: Hundert Jahre Neandertaler, Utrecht, Böhlau-Verlag, 1958, str. 151-166; B. Vandermeersch, *Les sépultures néandertaliennes*, Actes des colloques – IXème congrès UISPP, IPH – Institut de Paléontologie Humaine, Nice, 1976; Ju. A. Smirnov, *Mustjerskie pogrebenija Evrazii*, Nauka, Moskva, 1991.

5 F. Le Mort, *Dégradations artificielles sur des os humains du paléolithique*, Thèse de 3e cycle l'Université de Paris, T. 1, 2.

6 A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije, Paleolit*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 9.

Tako je primjerice dio istraživača začetke simbolike i postojanje određenih posmrtnih obreda pripisao čovjeku vrste *Homo erectus* što je obitavao tijekom donjeg paleolitika.⁷ Po mišljenju suvremene paleoantropologije taj se pračovjek, prije više od milijun godina, proširio s afričkih prostora na europski i azijski kontinent, a iz njega se poslije razvio arhaični *Homo sapiens*.⁸ *Homo erectus* bio je lovac na slonove, medvjede, jelene i sitne glodavce. Služio se vatrom, a na prostoru Europe gradio je i prve osmišljene nastambe (Terra Amata kod Nice). Njegov pronalazak, oruđe u obliku ručnog klina, osnovna je ruketvorina tzv. ašelejske materijalne kulture. Oruđa nam, na žalost, ne govore o mogućem vidiku duhovnog života, a arheološka i paleoantropološka svjedočanstva, stara približno pola milijuna godina, što bi mogla upućivati na začetke simbolike i kultnog ponašanja u donjem paleolitiku, vrlo su siromašna, dvojbeni i nepouzdana za realnije zaključke.

Prve pouzdanije »tragove« čovjekova simboličkog, možda i religijskog poimanja, nalazimo u srednjem paleolitiku. Za vrijeme tog razdoblja, na tlu Europe, Bliskog istoka i dijela azijskog kontinenta, živjeli su praljudi koje biološka sistematika određuje podvrstom *Homo sapiens neanderthalensis*, ili, jednostavnije rečeno, neandertalci. Lovili su mamute, jelene, nosoroge, medvjede i ostalu visoku divljač, te ptice i ribe. Neandertalci su vjerojatno prvi, u cjelokupnoj ljudskoj prošlosti, pokopavali mrtve, obavljali rituale nad pokojnicima i služili se predmetima koji su imali neku simboličku namjenu.

Među znanstvenicima postoje različita mišljenja glede sudbine neandertalaca i porijekla ranog čovjeka današnje anatomske građe (*Homo sapiens sapiens*), nositelja mnogobrojnih gornjopaleolitičkih kultura.⁹ Umjetnost i mnogi drugi neosporivi dokazi gornjopaleolitičke simbolike i religije u ovom radu neće biti obrađeni, već će pozornost biti usmjerena k često dvojbenim, srednjopaleolitičkim nalazima što govore o najranijoj simbolici, a možda i o začecima religijskog poimanja ljudskoga roda.

7 Paleolitik ili starije kameno doba najstarije je razdoblje čovjekove prošlosti. Karakterizira ga lov i skupljačko gospodarstvo te izradba okresanog kamenog oruđa. Dijeli se na donji ili stariji paleolitik (prije približno 250000 do prije približno 20000 godina), srednji paleolitik (prije približno 20000 do prije približno 40000 godina) i gornji ili mlađi paleolitik (prije približno 40000 godina do prije približno 10000 godina).

8 Usp. M. H. Wolpoff, *Paleoanthropology*, Knopf., New York, 1980.

9 Usp. M. H. Wolpoff, *Multiregional evolution: The fossil alternative to Eden*, u: *The Human revolution*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, str. 62-108; C. B. Stringer, *The origin of early modern humans: a comparison of the European and non-European evidence*, u: *Human revolution*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, str. 232-244.

2. Donji paleolitik

Najstarije svjedočanstvo posmrtnih ritualnih radnji možda pružaju ostaci tzv. pekinškog pračovjeka, što su pronađeni u Choukoutienu (Kina) a pripadaju vrsti *Homo erectus*. Njihova starost približno iznosi 500000 godina. Ozlijede na lubanjama upućuju da su ti ljudi mogli biti žrtve, ubijene, možda zbog ritualnih razloga, poradi konzumiranja njihova mozga,¹⁰ pa su ti nalazi stoga pripisani tzv. kultu lubanje.¹¹ Međutim, druga su proučavanja pokazala da situacija ni približno nije toliko jasna. Dok više osteoloških nalaza upućuje na kanibalizam, oštećenja na trima lubanjama mogu biti protumačena kao posljedica ubojstva ili nesretnog slučaja. Te lubanje nisu pronađene pomiješane s životinjskim kostima, u stanišnoj razini pekinškog čovjeka, što je bio slučaj s drugim osteološkim nalazima, pa je vjerojatnije mišljenje da su tijela nastradalih individua ostavljena da strunu, na zaštićenom mjestu izvan pećine, a potom su lubanje odvojene i prenesene u špilju koja je mogla biti sveto mjesto.¹² Neki misle da choukoutiensi nalazi već upućuju na pogrebne rituale što se sastoje od »dva stadija« a rabili su ih primjerice urođenici na južnoj obali Celebesa prije prelaska na islamsku vjeru u XIX. stoljeću.¹³ U tom bi se slučaju radilo o nekoj vrsti tzv. sekundarnog ukopa što su ga primjerice prakticirali sjevernoamerički Indijanci, a danas ga još uvijek susrećemo kod urođenika na Borneu.¹⁴ Na žalost za Drugoga svjetskog rata nestali su nalazi iz Choukoutiena i nova se mišljenja mogu postavljati samo na temelju ranije objavljenih radova.

Na pretpostavku o mogućim posmrtnim postupcima u donjem paleolitu navodi i lubanja s nalazišta Bodo u Etiopiji. Ona svojim anatomskim značajkama upućuje na prijelaz čovjeka vrste *Homo erectus* u vrstu *Homo sapiens* (*arhaični Homo sapiens*). Na lubanji se vide ogrebotine nastale

- 10 E. O. James, *Prehistoric religion*, Frederic A. Praeger, New York, 1957, str. 17, 18.
- 11 Naziv kult lubanje označuje moguće, paleolitičke, posmrtno rituale pri kojima se vjerojatno vadio i konzumirao mozak iz pokojnikove lubanje. Nalazi takvih lubanja, oštećenih na zatiljnom dijelu inače su karakteristični za srednji paleolitik.
- 12 M. K. Roper, *A survey of the evidence for intrahuman killing in the Pleistocene*, *Current Anthropology*, 1969, 10/4, str. 437.
- 13 F. M. Bergounioux, *Notes of the mentality of primitive man*, u: *Social life of early man*, Viking Fund Publications in Anthropology, Wernner-Gren Foundation, New York, 1961, 31, str. 114.
- 14 Naziv sekundarni ukop rabi se za posmrtno rituale koji imaju dvije osnovne faze. Svrha prve faze je odstraniti raspadljivo tkivo. To se obavlja provizornom inhumacijom ili se tijelo izloži na odabranom mjestu kako bi se djelovanjem prirodnih procesa i životinja (lešinara) što prije raspalo. Osim navedenih načina, meso je od kostiju moglo biti odvojeno i upotrebom oštih instrumenata. Nakon što su kosti očišćene, često su prane i laštene. Potom se provodi druga faza u kojoj se kosti ukopavaju, odlažu na određeno mjesto ili čuvaju kao relikvije.

nakon smrti, skidanjem mekanog tkiva kamenim oruđem, vjerojatno kao posljedica provedenih posmrtnih rituala na pokojnikovu tijelu.¹⁵

Paleoantropološki i arheološki nalazi otvaraju mogućnost postojanja posmrtnih rituala već prije pola milijuna godina, a određenu simboliku možda je *Homo erectus* izražavao uporabom crvenog okera koji je dokazan na nekoliko nalazišta.¹⁶ Međutim, svi su ti primjeri malobrojni i pre-više dvojbeni, da bi se pouzdanije moglo govoriti o postojanju određenih religijskih nazora tijekom donjeg paleolitika.

3. Srednji paleolitik

3.1. Ukopi i kult lubanje

Već je bilo spomenuto da najstariji pouzdaniji znakovi čovjekove religioznosti potječu iz srednjeg paleolitika. To je vrijeme neandertalaca uz koje se gotovo uvijek veže određena litička industrija nazvana musterijenskom materijalnom kulturom. Budući da na temelju litičke industrije nije dokazivo postojanje simboličkog mišljenja, valja nam posegnuti za drugim svjedočanstvima o životu tadašnjih ljudi, kao što su primjerice ukopi.¹⁷ Pritom je bitno ustanoviti je li ukop namjeran ili je tijelo zatrpano prirodnim procesima.

U kolovozu g. 1908. pronađen je kostur neandertalca na nalazištu La Chapelle-aux-Saints koji je ležao u raki nedaleko središta špilje. U grobu se nalazilo mnogo priloga i crvenog okera. Prilozi su bili kremen i odbojci, ponešto lijepo obrađenih kamenih rukotvorina i životinjske kosti. Ostaci životinjskih kostiju pokazuju da je priloge činilo goveđe meso što je vjerojatno kao hrana položeno pokojniku u grob. Međutim, glede priloga valja izraziti i određenu dvojbu. Pokojnik je vjerojatno bio ukopan u jednu stanišnu razinu, pa navedeni predmeti možda potječu iz te razine, što bi značilo da nisu posebno priloženi. Približno godinu dana nakon otkrića u La Chapelle-aux-Saintsu pronađena je prva od šest individua pokopanih na nalazištu La Ferassie. Tu su otkrivene dvije odrasle osobe (muškarac i žena), okrenute glavama jedna nasuprot druge, te dijete od 10 godina, dijete od 6 godina, novorođenče i fetus. Nadalje, kao poseban primjer neandertalskog ukopa valja navesti grob načinjen od kamenja, na nalazištu Régourdou.¹⁸ Međutim neki su nalazi dvojbeni. Primjerice za nean-

15 T. D. White, *Cut marks on the Bodo cranium: A case of prehistoric defleshing*, American Journal of Physical Anthropology, 1986, 69, str. 503-509.

16 E. E. Wreschner, *Red ochre and human evolution: A case for discussion*, Current Anthropology, 21/5, 1980, str. 631, 632; A. Marshack, *On Paleolithic ochre and the early uses of color and symbol*, Current Anthropology, 22/2, 1981, str. 188, 189.

17 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 1978, 6, str. 271.

18 Isto, str. 272.

dertalca s nalazišta La Quina ne možemo pouzdano reći je li bio zatrpan prirodnim procesima ili su ga pokopali njegovi suvremenici. Vrlo je vjerojatno da je bio pokopan neandertalac iz Le Moustiera, eponimnog nalazišta za musterijensku kulturu, a to je moguće pretpostaviti i za tri vrlo mlade individue pronađene u Roc de Marsal. Svi navedeni primjeri potječu s francuskih nalazišta.

Ukopi neandertalaca ustanovljeni su i na više nalazišta izvan Francuske. U Izraelu – Amud, Tabun C1 i Kebara, u Iraku – Shanidar, u Ukrajini na Krimu – Kiik-Koba, i u Uzbekistanu – Teshik-Tash.¹⁹ Ovom se nizu može uvjetno pridodati i Krapina u Hrvatskoj. Tu su pronađeni ostaci čak sedamdesetak većinom vrlo mladih individua.²⁰ Ukoliko te osobe nisu ostale zatrpane urušavanjem kamenja sa zida polušpilje vjerojatno su ih pokopali članovi njihovih socijalnih skupina, što bi bio jedan od najstarijih i najvećih primjera ljudskog pokopavanja.²¹ Međutim u ovom se slučaju, zbog lomova i oštećenja na kostima, vjerojatno ne može raditi o »klasičnom« načinu inhumacije, već o sekundarnom ukopu ili kanibalizmu pa će ta pitanja biti opširnije obrađena poslije.

O pitanju ukopa i kulta posebnice su zanimljivi Shanidar²² i Teshik-Tash.²³ Jedan od neandertalaca ukopanih u špilji Shanidar (Irak) ležao je na cvjetnom odru (Shanidar 4), a glava dječaka u špilji Teshik-Tash (Uzbekistan) bila je okružana kostima glave (s rogovima) sibirske divokoze (*Capra siberica*), što upućuje na ritualni ukop.

Posebno zanimljiv primjer predstavljaju musterijenski ukopi ustanovljeni na nalazištima Qafzeh i Skhull u Izraelu. Dok paleoantropološke analize govore o ranom čovjeku današnje anatomske građe (*Homo sapiens sapiens*), analize litičkog oruđa upućuju na kasni srednji paleolitik (kasni musterijen). Mandibula divlje svinje nalazila se u ruci pokojnika u grobu Skhul V, a rog jelena (*Dama mesopotamica?*) nađen je u rukama djeteta na lokalitetu Qafzeh, pa su te pojave čvršći dokaz ritualnog simbolizma.²⁴

19 Isto, str. 272.

20 M. H. Wolpoff, *The Krapina dental remains*, American Journal of Physical Anthropology, 1979, 50, str. 67-114.

21 E. Trinkaus, *Canibalism and burial at Krapina*, Journal of Human Evolution, 1985, 14, str. 213.

22 R. S. Solecki, *Shanidar, the first flower people*, Knopf., 1971, New York; Isti, *Shanidar IV, a Neanderthal flower burial in Northern Iraq*, Science, 1975, 190, str. 880-881; Arl. Leroi-Gourhan, *The flowers found with Shanidar IV, a Neanderthal burial in Iraq*, Science, 1975, 190, str. 562-564. E. Trinkaus, *The Shanidar Neanderthals*, Academic Press, 1983, New York.

23 H. L. Movius, *The Mousterian cave of Teshik-Tash, southeasten Uzbekistan, Central Asia*, American School of Prehistoric Research Bulletin, 1953, 17, str. 11-71.

24 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 6, 1978, str. 275.

Na postojanje posmrtnih rituala upućuju i dva zanimljiva nalaza iz Izraela i Italije. U špilji Kebari u Izraelu pronađen je grob odraslog Neandertalca kojemu je bila nasilno odstranjena lubanja dok je mandibula ostala u grobu.²⁵ Drugi je primjer suprotan ali možda upućuje na postojanje istog obreda. Naime, u špilji Guattari (Monte Circeo) u Italiji g. 1939. pronađena je lubanja neandertalca bez mandibule.²⁶ Kasnije su u istoj špilji pronađene dvije nečelovite mandibule, jedna odraslog muškarca i druga mlađeg, također odraslog muškarca.²⁷ Na desnoj sljepoočnoj kosti nalaze se oštećenja uzrokovana smrtonosnim udarcem, a zatiljni lubanjski otvor nakon smrti nasilno je proširen.²⁸ Lubanja je stajala na podu okružena vijencem od kamena. Razbijena je na zatiljnom dijelu vjerojatno da bi se izvadio mozak, koji je mogao biti ritualno konzumiran kako bi se naslijedila moć, snaga odnosno duh pokojnika. Tako oštećene lubanje navode se kao svjedočanstvo kulta lubanje u srednjem paleolitu.

Lubanjske kalote krapinskih neandertalaca nisu cjelovite, pa se može dozvoliti pretpostavka da su neke od njih također bile razbijene radi vađenja mozga.²⁹ Po mišljenju M. Maleza neka je vrsta kulta lubanje možda postojala i u neandertalaca iz špilje Vindije, ali tu, prema navedenom autoru, nema tragova koji bi upućivali na kanibalizam.³⁰ Ostaci neandertalaca iz sloja G3 gotovo isključivo predstavljaju ulomke lubanja i donjih čeljusti, pa se u takvoj zastupljenosti osteološkog materijala vjerojatno odražuje selekcija kostiju koju je čovjek namjerno izvršio.³¹ Tragovi rezova i ogrebotine na tim kostima upućuju na postupak »čišćenja«, tj. skidanja mekanog tkiva s kostiju, što je sastavni dio posmrtnih obreda i rituala u vrijeme paleolitika.³²

3.2. *Kanibalizam i sekundarni ukop*

Posebnu pozornost znanstvenika već više od devedeset godina pobuđuju nalazi krapinskih neandertalaca. Mišljenja su podijeljena. Dio istraživača

25 O. Bar-Yosef, H. Laville, L. Meignen, A. M. Tillier, B. Vandermeersch, B. Arensburg, A. Belfer-Cohen, P. Goldberg, Y. Rak et E. Tchernov, *La sépulture néandertalienne de Kébara (unité XII)*, u: *L'Homme de Néandertal 5, La pensée, Liège*, str. 17-24.

26 M. Mussi, *Continuité et discontinuité dans les pratiques funéraires au paléolithique: le cas d'Italie*, u: *L'Homme de Néandertal 5, La pensée, Liège*, str. 93-103.

27 G. Manzi i P. Passarello, *From Casal De'Pazzi to Grotta Breuil: Fossil evidence from Latium (central Italy) before the appearance of modern humans*, *Animal & Human Biology*, 1988, 1, str. 129.

28 E. O. James, *Prehistoric religion*, Frederic A. Praeger, New York, 1957, str. 19.

29 K. Tomić-Karlović, *Krapinski neandertalac i kanibalizam*, u: *Krapina 1899-1969, JAZU, Zagreb*, 1970, str. 185.

30 M. Malez, *Špilja Vindija kao kultno mjesto neandertalaca*, *Godišnjak Gradskog muzeja u Varaždinu*, 1985, 7, str. 31-47.

31 Isto, str. 36.

32 Isto, str. 40; H. Ullrich, *Krapina and Vindija – Mortuary practices, burials or cannibalism?* *Collegium Antropologicum*, 1988, 12, Suppl., Abstracts, str. 348.

drži da je mnoštvo polomljenih ljudskih kostiju, osobito velike cijevne kosti i kosti glave, dokaz kanibalizma u tih praljudi.³³ Velike su cijevne kosti možda bile raskoljene da bi se pojela koštana srž, a kalote lubanja razbijene da se dođe do mozga. Međutim, velik broj slomljenih kostiju protumačen je kao posljedica geoloških procesa tijekom fosilizacije³⁴ a dio materijala (23 posto) nehotično je polomljen za vrijeme iskopavanja ili potkraj prošlog stoljeća poradi odnošenja pijeska i kamenja.³⁵ Osim kanibalizma, u interpretaciji krapinskih nalaza, došlo se do još dvije mogućnosti. Jedna od njih, već spomenuta, govori da su krapinski neandertalci bili, hotimično (od njihovih suplemenika) ili nehotično (urušavanjem kamenja), pokopani.³⁶ Treća mogućnost zastupa naknadni ili sekundarni ukop, a temelji se na ogrebotinama što ih pokazuju postkranijalni dijelovi kostura.³⁷ Te su ogrebotine nastale ljudskom djelatnošću, kao posljedica odvajanja mesa od kostiju, kamenim oruđem, vjerojatno pri pripremi posmrtnih ostataka za sekundarni ukop. Potonja je analiza učestalost i anatomske položaj ogrebotina na fosilnim ostacima krapinskih neandertalaca usporedila s ogrebotinama ljudskih kostiju (što su pretrpjele kanibalizam) i kostiju razmesarenih životinja iz Fontbregoua (Francuska), te s ogrebotinama sekundarno pokopanih ljudskih kostiju iz Juntunena (Michigan – Sjedinjene Američke Države).³⁸ Rezultati su pokazali da dokazi za sekundarni ukop u Krapini nisu toliko čvrsti kao što su zastupnici te teze ranije predložili, kanibalizam je konkurentna hipoteza, a kriteriji drukčiji od ogrebotina (primjerice arheološki kontekst, lomljenje kostiju zbog srži) presudni su u interpretaciji motiva za skidanje mesa s ljudskih kosti-

- 33 D. Gorjanović-Kramberger, *Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien: ein Beitrag zur Paläanthropologie*, Studien über die Entwicklungsmechanik des Primatenskelletes, C. W. Kreidei Verlag, Wiesbaden, 1906; K. Tomić-Karlović, *Krapinski neandertalac i kanibalizam*, u: Krapina 1899-1969, JAZU, Zagreb, 1970, str. 183-187; F. H. Smith, *The Neandertal remains from Krapina, A descriptive and comparative Study*, Report of investigations, Department of Anthropology, University of Tennessee, Knoxville, 1976, 15, str. 324-325; H. Ullrich, *Kanibalismus und Leichenzerstückelung beim Neandertaler von Krapina*, u: Krapinski pračovjek i evolucija hominida, JAZU, Zagreb, 1978, str. 314-315.
- 34 E. Trinkaus, *Canibalism and burial at Krapina*, Journal of Human Evolution, 1985, 14, str. 18; M. D. Russel, *Bone breakage in the Krapina hominid collection*, American Journal of Physical Anthropology, 72, str. 373-379; J. Radović, *Dragutin Gorjanović-Kramberger i krapinski pračovjek: počeci suvremene paleoantropologije*, Hrvatski prirodoslovni muzej i Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 154.
- 35 M. D. Russel, *Bone breakage in the Krapina hominid collection*, American Journal of Physical Anthropology, 72, str. 373-379.
- 36 E. Trinkaus, *Canibalism and burial at Krapina*, Journal of Human Evolution, 1985, 14, str. 213.
- 37 M. D. Russel, P. Shipman, P. Villa, *Cutmarks: Immediate vs. delayed carcass processing*, American Journal of Physical Anthropology, 1985, 66, Abstracts, str. 223; M. D. Russel, *Mortuary practices at the Krapina Neandertal site*, American Journal of Physical Anthropology, 72, 381-397.
- 38 M. D. Russel, P. Villa, J. Courtin, *A reconsideration of the Krapina cutmarks*, Collegium Antropologicum, 1988, 12, Suppl., Abstracts, str. 348.

ju. Za sada se dakle ne može otkloniti mogućnost kanibalizma u krapinskih neandertalaca, ali se nameće pitanje je li on bio uzrokovan biološkim nagonom za preživljavanje u stresnim situacijama, što je vjerojatno bio prisutan kod nekih skupina prapovijesnih Indijanaca,³⁹ ili se možda radi o ritualnom kanibalizmu.⁴⁰ Ritualni bi kanibalizam mogao upućivati na postojanje određenih religijskih nazora.⁴¹

Na kanibalizam u neandertalaca upućuju i nalazi iz špilje Hortus u Francuskoj.⁴² Ondje su pronađeni ostaci vjerojatno ritualnog obroka neandertalskih lovaca. Odabrane ljudske kosti bile su pomiješane s životinjskim i pronađene u sredini gomile različitih kostiju. Duge su ljudske kosti razbijene poput mnoštva životinjskih kostiju iz kojih se izvlačila srž. Među ljudskim kostima nema kralježaka, kostiju šake i stopala a takve su životinjske kosti pronađene. Česta životinja bio je kozorog.

Spomenimo još dva poznatija nalazišta čiji osteološki materijal može upućivati na postojanje posmrtnih rituala u srednjem paleolitu. Jedno je Marillac u Francuskoj.⁴³ Više ulomaka lubanja i izolirani neandertalski zubi potječu iz musterijenskog sloja tog nalazišta. Na sačuvanom dijelu lubanje (stražnja regija) nalaze se oštećenja, nastala uporabom kamenog oruđa, na zatiljnom i desnom tjemenom dijelu. Urezi na zatiljnom dijelu vjerojatno su uzrokovani sekcijom vratnog mišića, čime se htjelo odvojiti glavu od tijela, dok oni na tjemenom dijelu mogu biti povezani s postupkom skidanja skalpa. Lubanja je mogla biti predmetom sekundarnog ukoпа ili kanibalizma.⁴⁴

Sljedeće je nalazište Engis 2 u Belgiji. Dječja lubanja neandertalca, pokazuje ureze po sredini čela i na zatiljnoj regiji. Po sredini čela urezi su mogli biti načinjeni kamenom alatkom, u vrijeme ili neposredno nakon djetetove smrti.⁴⁵ Međutim, po rezultatima potonje analize, te su ogrebotine nastale u laboratoriju, nakon otkrića (1829. godine), i potječu od sprava za mjerenje.⁴⁶

39 Usp. T. D. White, *Prehistoric cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346*, Princeton University Press, Princeton, 1992, str. 362-364.

40 Mogućnost ritualnog kanibalizma dopustila je K. Tomić-Karlović, *Krapinski neandertalac i kanibalizam*, u: Krapina 1899-1969, JAZU, Zagreb, 1970, str. 184.

41 I. Karavanić, *Kanibalizam ili mogućnost religijske svijesti u krapinskih neandertalaca*, *Obnovljeni život*, 1993, 1, str. 103.

42 H. i M.-A. de Lumley, R. Brandi, E. Guerrier, F. i B. Pillard, *Haltes et campements de chasseurs néandertaliens dans la grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, u: *La Grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, Laboratoire de Paléontologie Humaine et de Préhistoire, Etudes Quaternaire, Marseille, 1972, 1, str. 527-623.

43 F. Le Mort, *Canibalisme ou rite funéraire?* Dossiers Histoire et Archeologie, 1988, 124, str. 48, 49.

44 Isto, str. 48.

45 M. D. Russel i F. Le Mort, *Cutmarks on the Engis 2 calvaria?* *American Journal of Physical Anthropology*, 1986, 69, str. 322.

46 T. D. White i N. Toth, *Engis defleshing: A refutation of Russel and Le Mort*, *Collegium Antropologicum*, 1988, 12, Suppl., Abstracts, str. 346.

3.3. *Kult medvjeda i ukop jelena*

Na temelju nalaza medvjedih lubanja i dugih kostiju, duboko unutar špilja, razvilo se mišljenje o postojanju tzv. kulta medvjeda. Nalazi obično pripadaju špiljskom medvjedu (*Ursus speleus*) a vrlo rijetko smeđem medvjedu (*Ursus arctos*). Kult medvjeda ponajprije je ustanovljen u Švicarskoj na nalazištu Drachenloch, a slični tragovi i na nalazištima: Wildenmannsloch (Švicarska), Reyersdorfska pećina, Hellmischhühle, Peterschühle, (Donja Šlezija – Poljska), Potočka zijalka i Mornova zijalka (Slovenija), Les Furtins i Régourdou (Francuska), Istállóskö (Mađarska), Salzofenhöhle i špilje Stein (Austrija) te Veternica (Hrvatska).⁴⁷ Iako je ova pojava tipična za srednji paleolitik i neandertalce, dio navedanih nalaza pripada gornjem paleolitu. Medvjede lubanje stajale su u nišama ili uz stijene špilje a na nalazištu Drachenloch u Švicarskoj bile su pokrivene kamenim pločama. Tu pojavu moguće je objasniti ljudskom aktivnošću, a kako je taj obred, pomiješan s ritualnim kanibalizmom, možda približno mogao izgledati opisano je, uz podosta mašte, i u jednom poznatom prapovijesnom romanu.⁴⁸ Međutim, pri pokušajima znanstvenih interpretacija kulta medvjeda valjalo bi imati na umu mogućnost da je razmjestaj kostiju bio uvjetovan prirodnim procesima ili aktivnošću zvijeri.⁴⁹

Na mogućnost postojanja nekog neandertalskog rituala, u svezi s životinjskim svijetom, upućuje i nalaz iz špilje Nahr Ibrahim u Libanonu.⁵⁰ Kostii jelena lopatara (*Dama mesopotamica*) bile su sabrane u gomilu na čijem se vrhu nalazio dio životinjske lubanje. Oko koštanih ostataka nalazili su se ostaci crvenog okera što je bio rasprostranjen u okolici špilje. Oker je mogao slučajno doći u špilju dok nalaz sačuvanih i sabranih životinjskih kostiju upućuje na njihovu simboličku, odnosno ritualnu upotrebu.

3.4. *Umjetnost*

O razvijenijoj umjetnosti ili postojanju figurativne umjetnosti u srednjem paleolitu ne može biti govora, već jedino o svojevrsnom kulturološkom ponašanju što pokazuje osnovno poznavanje simetrije, estetike, uporabu

47 M. Mález, *Pećina Veternica kao paleolitsko nalazište s tragovima kulta medvjeda*, u: Drugi jugoslavenski speološki kongres, Zagreb, 1961, str.137; P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 6, 1978, str. 277.

48 J. M. Auel, *Pleme špiljskog medvjeda*, Globus, Zagreb, 1985, str. 381-419.

49 Usp. F. E. Koby, *Les paléolithiques ont-ils chassé l'ours des cavernes?* Actes de la Soc. jurassienne d'Emulation, Année 1953, Porrentruy, 1954.

50 R. Solecki, *A ritual Middle Paleolithic deer burial at Nahr Ibrahim Cave, Lebanon*, Archéologie au Levant, Recueil R. Saidah, Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen, Série Archéologie, Lyon, 1982, 12/9.

boja i možda proizvodnju zvuka. Oblik pojedinih srednjopaleolitičkih, pa čak i donjopaleolitičkih, oruđa pokazuje osjećaj za simetriju i točnost njihovih tvoraca. U staništima su pronađeni dijelovi crvenog okera, fosili školjaka i kamenje neobičnog oblika što su ih neandertalci skupljali. Na nalazištu Tata u Mađarskoj otkriven je kutnjak mamuta čija je glavna strana prekrivena crvenim okerom a poleđina je izlizana od upotrebe, pa je realno pretpostaviti da je predmet korišten za neku ritualnu svrhu. Grude minerala pokatkad su bile drobljene da bi se dobio prah, a gdjekad su mogle biti korištene poput kreda za bojanje. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi jesu li neandertalci bojali lice ili tijelo, a bojani su bili i određeni predmeti. Iz razdoblja srednjeg paleolitika vrlo su rijetki i dvojbeni nalazi koji se mogu tumačiti kao privjesci, nakit (perle) ili namjerno učinjene gravure na predmetima.⁵¹ Njima valja pridodati probušene falange i mandibule špiljskog medvjeda koje su možda, kao prapovijesne zviždaljke ili frule, služile za dobivanje zvuka. Utvrđeno je da puhanjem u te predmete nastaje zvuk.

4. Rasprava

Otkako je krajem prošlog i početkom ovog stoljeća raznim paleoantropološkim i arheološkim nalazima potvrđeno postojanje fosilnog čovjeka, nije jenjalo zanimanje za mnogobrojna pitanja glede pojave simbolike, mogućeg duhovnog života, vjerovanja u zagrobni život pa čak i postojanja određenih religijskih obreda u tih »pretpotopnih« ljudi. Ta tematika i danas obraća pozornost užeg kruga znanstvenka ali i široke svjetske javnosti.

Najstarije datirani nalazi koji otvaraju pitanje mogućih religijskih nazora ili magijskih obreda pripadaju pekinškom pračovjeku iz Choukoutiena. Oni su možda samo dokaz ljudske destruktivnosti prije pola milijuna godina ili već upućuju na začetak simboličkog poimanja. Mogućnost postojanja posmrtnih rituala u donjem paleolitiku pružile su i ogrebotine na lubanji, s nalazišta Bodo u Etiopiji. Dok se u prvom navedenom slučaju radi o čovjeku vrste *Homo erectus*, lubanja Bodo upućuje na prijelaz vrste *Homo erectus* u *Homo sapiens* (arhaični *Homo sapiens*). Ipak, ti su nalazi, kao i nalazi crvenog okera iz donjeg paleolitika, malobrojni a njihova tumačenja odveć dvojbeni, da bi se pouzdanije moglo raspravljati o nekom aspektu religijskog ponašanja već u tom vremenu.

Kad pomoću različitih vidika pronicemo u začetak simbolike ljudskog roda, ne bismo smjeli zaobići niti pitanje pojave govornog jezika.⁵² Po

51 Usp. A. Marshack, *Some implications of the Paleolithic symbolic evidence for the origin of language*, *Current Anthropology*, 17/2, 1976, str. 274-282.

52 Mnogobrojni radovi i rasprave obrađuju tu tematiku. Usp. A. Marshack, *Some implications of the Paleolithic symbolic evidence for the origin of language*, *Current Anthro-*

sačuvanim lubanjskim jezgrama koje pružaju mogućnost rekonstrukcije mozga istraživači naslućuju da je već prethodnik čovjeka vrste *Homo erectus*, *Homo habilis*⁵³ imao razvijene centre za govor, a mogućnost verbalne komunikacije potvrđuju i arheološki pokazatelji o ponašanju, tradicija izradbe oruđa, te prijenos iskustava i spoznaja.⁵⁴ Smatra se da je *Homo erectus* postigao napredak u načinu govora i sporazumijevanja, a arhaični *Homo sapiens* možda je prvi vladao razvijenim simboličkim jezikom. Međutim, ne mora biti da je, na tom razvojnem stupnju čovjeka (arhaični *Homo sapiens*), došlo do nagle pojave potpuno razvijenog simboličkog jezika, već je vjerojatnije da se moderna simbolička komunikacija pojavila postupno kao odgovor na neprekidne zahtjeve za uspješnijom društvenom kohezijom i vjerojatno je mogla biti povezana s razvojem kodificiranih rodbinskih sustava i religije.⁵⁵

Prve pouzdanije »tragove« simbolike, a možda i vjerovanja u zagrobni život nalazimo u srednjem paleolitu. Neandertalske lubanje, oštećene na zatiljku, vjerojatno zbog vađenja mozga, navode se kao svjedočanstvo postojanja tzv. kulta lubanje. Na temelju tih nalaza (primjerice Monte Circeo, Krapina) proizlazi da je kult lubanje uključivao kanibalizam, možda na sličan način kao što mozak konzumiraju kanibali Nada u Stražnjoj Indiji, Dajaci na Borneu i Papue Nove Guineje.⁵⁶ Mozak se konzumira uvijek sirov, pa zato kalote razbijenih krapinskih lubanja, za razliku od nekih drugih kostiju, nisu opaljene vatrom.⁵⁷ Drugi nalazi, primjerice lomovi i ogrebotine na kostima neandertalaca, ukoliko su uzrokovani ljudskom djelatnošću, upućuju na određene postupke (odvajanje mesa od kostiju), čija je svrha mogla biti simbolička (ritualne radnje, sekundarni ukop ili kanibalizam). Određeni manjkavi, djelomični nalazi neandertalskih kostiju, što potječu s raznih nalazišta, mogu biti objašnjeni vjerojatnošću

pology, 17/2, 1976, str. 274-282; R. L. Holloway, *Human paleontological evidence relevant to language behavior*, Human Neurobiol., 2, 1983, str. 105-114; P. Lieberman, *The origins of some aspects of human language and cognition*, u: The human revolution, Edinburg, 1989, str. 391-414; H. L. Dibble, *The implications of stone tool types for the Presence of language during the Lower and Middle Palaeolithic*, u: The human revolution, Edinburg, 1989, str. 415-432; R. A. Foley, *Language origins: The silence of the past*, Nature, 353, str. 114-115; K. Gibson, *Tools, languages, and intelligence: Evolutionary implications*, Man, 26, str. 255-264; W. Noble i I. Davidson, *The evolutionary emergence of modern human behaviour: Language and its archaeology*, Man, 26, str. 222-253.

53 *Homo habilis* je najstariji predstavnik roda *Homo*. Izrađuje jednostavna oruđa od oblutaka. Fosilni ostaci tih ljudi pronađeni su jedino na prostoru Afrike a mogu biti stari i više od dva milijuna godina.

54 J. Radovčić, *Razvoj čovjeka*, Hrvatski prirodoslovni muzej, Zagreb, 1987, str. 11.

55 L. C. Aiello i R. I. M. Dunbar, *Neocortex size, group size, and the evolution of language*, Current Anthropology, 34/2, 1993, str. 184-193.

56 K. Tomić-Karlović, *Krapinski neandertalac i kanibalizam*, u: Krapina, 1899-1969, JA-ZU, Zagreb, 1079, str. 185.

57 Isto str. 185.

da je mnogo ljudi u paleolitiku umiralo daleko od svojih staništa pa su članovi njihovih socijalnih skupina samo odabrane kosti mogli prenijeti do staništa i pokopati u špiljama.⁵⁸ Istraživači se razmimoilaze u pitanjima je li kanibalizam u neandertalaca posljedica surova nagona, možda poradi dugotrajnog gladovanja ili pak simboličkog čina koji poput sekundarnog ukopa može biti dio religijskog posmrtnog postupka. U tom se svjetlu i nalazi krapinskih neandertalaca nameću kao nepoznanica. Da li se radilo o kanibalizmu⁵⁹ (s ili bez ritualnih implikacija) ili sekundarnom ukopu?⁶⁰ Možda su ti ljudi nesretnim slučajem ostali zatrpani ili su ih pokopali članovi njihovih socijalnih grupa?⁶¹ I. Turk i J. Dirjec u svojoj analizi drže da je prava sudbina posmrtnih ostataka krapinskih neandertalaca vjerojatno zauvijek zamagljena neprikladnom metodom rada koja se općenito rabila u vremenu kada je D. Gorjanović-Krambreger otkrio Krapinu.⁶² Međutim valjalo bi razjasniti da je Gorjanovićeva metoda terenskog istraživanja glede današnje metode iskopavanja neprikladna i zastarjela, ali je u vremenu otkrića nalazišta (1899.) i terenskog istraživanja (1899.–1905.) bila ispred tada uobičajenog načina iskopavanja u Europi i svijetu.⁶³

Pri pokušaju pronicanja u uzrok i smisao mogućih kanibalističkih postupaka prapovijesnog čovjeka, nije na odmet razmotriti neke primjere te prakse u povijesnih ili pak suvremenih nomada i lovaca. Već je spomenuto da mozak danas ritualno konzumiraju kanibali Nada u Stražnjoj Indiji, Dajaci na Borneu i Papue Nove Guineje, a svjedočanstvo o kanibalizmu plemenskih skupina iz antičkog doba ostavio je Herodot. On o životu i običajima nomadskog plemena Masageta piše: »Određene međe životu nema inače nikakve, nego kad čovjek veoma ostari, sastane se sav rod njegov te ga zakolju i drugo blago s njim, pa skuhavši meso pogoste se njim. To drže za najveću sreću, a onoga, koji od bolesti umre, ne pojedu, nego ga u zemlji sahrane, smatrajući za nesreću, što mu nije bilo suđeno,

58 H. Ullrich, *Manipulations on human corpses, mortuary practice and burial rites in Palaeolithic times*, u: *Fossil man-new facts, new ideas*, Anthropos, 1986, 23. str.

59 Usp bilješku 18.

60 M. D. Russel, P. Shipmen, P. Villa, *Cutmarks: Immediate vs. delayed carcass processing*, *American Journal of Physical Anthropology*, 1985, 66, Abstracts, str. 223; M. D. Russel, *Mortuary practices at the Krapina Neandertal site*, *American Journal of Physical Anthropology*, 72, str. 381-397.

61 E. Trinkaus, *Canibalism and burial at Krapina*, *Journal of Human Evolution*, 1985, 14, str. 213.

62 I. Turk i J. Dirjec, *Krapinski kanibalizam, kult lobanj in pokopi, Primerjalna tafonomska analiza fosilnih ostankov Homo sapiens neanderthalensis iz Krapine (Hrvaška)*, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 19, str. 131-144.

63 To dokazuje Gorjanovićevo uočavanje i podjela slojeva krapinskog nalazišta te njihov opis, izdvajanje zona na osnovi učestalosti faunističkih i ljudskih nalaza, detaljno vođenje dnevnika istraživanja s mnogobrojnim crtežima profila, označavanje iz kojeg sloja pojedini nalazi potječu.

da bi bio zaklan.«⁶⁴ Vrlo je vjerojatno da navedeni običaj ima određeni ritual simboličkog značenja. Isti je povjesničar zabilježio kanibalizam i u nekih skupina Inda: »A drugi Indi, koji ovima na istoku prebivaju, nomadi su i jedu sirovo meso. A zovu se Padejci. A običaji su, kao što se pripovijeda, u njih ovaki. Ako koji plemenik oboli, bila žena ili muž, ubijaju muža oni, koji najvećma s njim druguju, jer kažu, da im, ginući od bolesti, meso kvari. A on poriče, da bi bio bolestan. Ali mu oni ne praštaju, nego ga ubiju i pojedu. Ako li oboli žena, učine žene, koje se najvećma s njom družu, tako isto, kao i muževi. A onoga, koji ostari, zakolju i pojedu. Ali do toga ih ne dođe mnogo, jer prije toga ubiju svakoga, tko oboli.«⁶⁵ Iako su uočljive razlike prigodom pristupanja antropofagijskom činu između Masageta i Inda, u oba su slučaja žrtve nemoćni ljudi (u prvome starci, u drugome bolesni). Činjenica da Masageti drže za sretnu okolnost običaj u kojem star čovjek biva ubijen i njegovo meso pojedeno (a nesretna je okolnost kad se tijelo pokopa), može upućivati na vjerovanje da kanibalizmom duh pokojnika prelazi na osobu što sudjeluje u tom činu, ili na neku sličnu simboličku misao. Za razliku od tog primjera Herodotov opis kanibalizma u Inda ne otkriva simboliku, već vjerojatno neka okrutna pravila biološkog održanja skupine. Simboliku je možda ipak moguće naslućivati iz činjenice da ubojstvo i kanibalizam provode osobe prisne žrtvi. Naime, ako se u čovjeka koji bolestan umire »meso kvari«, ne će moći biti konzunirano, a to bi, u pretpostavljenom sustavu vjerovanja, moglo imati negativne duhovne posljedice.

Međutim na pojavu kanibalizma unutar nekih plemenskih skupina, uzrokovanog potrebom biološkog održanja, upućuju i arheološki nalazi. Primjerice polomljene i oštećene ljudske kosti s nalazišta Mancos 5MTUMR-2346 u Sjedinjenim Američkim Državama dokazuju kanibalizam prapovijesnih Indijanaca koji je, poradi dugotrajnog gladovanja, mogao biti uzrokovan nagonom za preživljavanje.⁶⁶ Lomovi kostiju s navedenog nalazišta pokazuju neke sličnosti s nalazima krapinskih neandertalaca što bi moglo upućivati na isti razlog antropofagije. Tu se nameće pitanje jesu li krapinski neandertalci jeli svoje suplemenike ili su bili žrtvom nekog drugog plemena?⁶⁷ Naime, poznata je praksa s otoka Jave, gdje su u ratu ubijeni pripadnici protivničkog plemena pojedeni u osvetničkom ri-

64 Herodot, 1, 215 (preveo dr. August Musić), Naklada Matice Hrvatske, Zagreb, 1887, str. 90.

65 Isti, 2, 98 (preveo dr. August Musić), Naklada Matice Hrvatske, Zagreb, 1887, str. 204.

66 Usp. T. D. White, *Prehistoric cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346*, Princeton University Press, Princeton, 1992, str. 362-364.

67 K. Tomić, *Krapinski neandertalac i kanibalizam*, u: Krapina 1899-1969, JAZU, Zagreb, 1970, str. 185.

tualu.⁶⁸ Ipak, valja uzeti u obzir činjenicu da se meso prije konzumiranja obično peče odnosno kuha, što pokazuje i Herodotov opis Masageta, a nagorjele kosti iz Krapine većinom pripadaju fauni dok je broj takvih ljudskih kostiju mali, pa to donekle osporava navedene mogućnosti.

Pri ovom razmatranju bitno je upozoriti da su vjerojatno postojale razlike u poimanju kanibalističkog čina između različitih plemena ili populacija paleolitičkih lovaca i skupljača, pa svako prakticiranje kanibalizma, što ga na temelju nalaza možemo pretpostaviti, nije moralo biti istoznačno i simboličko. Na činjenicu da ponašanje i kulturološka razina svih paleolitičkih ljudi nije bila ista, upućuju i fosilni nalazi što svjedoče o slučajevima smrti uzrokovanim međuljudskim nasiljem.⁶⁹ Za razliku tog ponašanja nalazi krapinskih neandertalaca potvrđuju brigu za ljude u trenutku velikih trauma. Postoji neurološki dokaz da je čovjek sedam do deset dana bio u komi, nakon čega se oporavio, a pronađen je i zacijeljen prijelom kosti.⁷⁰ Iz navedenog proizlazi da je za suplemenike u vrijeme bolesti vođena skrb (drukčije ponašanje od, primjerice, povijesnih Inda), kako bi se što prije oporavili, pa kanibalizam, ukoliko je postojao, vjerojatno nije uzrokovan biološkim nagonom za preživljavanje već se može tumačiti kao određena manifestacija simboličkog i religijskog značenja. Obred ritualnog kanibalizma može značiti određenu komunikaciju s pokojnikom, nasljedovanje njegova duha uz tjelesne i duševne osobine, a ukoliko su krapinski praljudi prakticirali sekundarni ukop, mogućnost simbolike tog čina također ne treba zanemariti. Naime, u povijesnim kulturama, ta praksa ubrzanog skidanja ili raspadanja mesa i kože često ima svrhu odstraniti zadnji trag »života« kostiju da bi se mogao osloboditi »duh«. ⁷¹

Kanibalizam je vjerojatno bio prisutan u neandertalaca s nalazišta Hortus u Francuskoj. Količina životinjskih kostiju govori da je hrane bilo dovoljno pa se s velikom sigurnošću može ustvrditi da kanibalizam, u ovom slučaju, nije bio uzrokovan potrebom za hranom, nego se, vjerojatno, radilo o ritualu povezanom s aktivnostima neandertalskih lovaca.⁷² U Hortusu su nađene kosti lubanje, te kosti prednje desne šape i repa leoparda, zato se može pretpostaviti (jer ta opasna životinja nije lovljena za hranu)

68 K. Koch, *Cannibalistic revenge in Java warfare*, *Natural History*, 1970, 79/2, str. 41-51.

69 M. K. Roper, *A survey of the evidence for intrahuman killing in the Pleistocene*, *Current Anthropology*, 1969, 10/4, str. 427-459.

70 Usmeno priopćenje J. Radovića.

71 A. Marshack, *La Pensée symbolique et l'art*, *Dossiers histoire et archeologie*, 1988, 124, str. 88.

72 H. i M.-A. de Lumley, R. Brandi, E. Guèrrier, F. i B. Pillard, *Habits et campements de chasseurs néandertaliens dans la grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, u: *La Grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, *Laboratoire de Paléontologie Humaine et de Préhistoire, Etudes Quaternaire*, Marseille, 1972, 1, str. 619.

da je njegovo krzno korišteno kao kostim pri religioznim obredima.⁷³ Pri toj se spekulaciji oslanjamo na različite kulture nomada i lovaca povijesne Afrike. Naime, ako je lovac ubio lava ili leoparda, mogao je nositi njegovo krzno, što je uz poseban socijalni status imalo i mitsku dimenziju.⁷⁴

Ako populaciju neandertalaca iz Krapine usporedimo s populacijom iz Hortusa uočiti ćemo velike razlike u starosnoj dobi. Već je spomenuto da s krapinskog nalazišta potječu ostaci sedamdesetak individua, od 3 do 27 godina životne dobi.⁷⁵ Zanimljivo je da prosječna životna dob u trenutku smrti iznosi 13 godina uz prisutnost velikog broja djece i mlađih individua, što ne predstavlja uobičajene dobne odnose jedne neandertalske populacije. U Hortusu je prisutno između 20 i 36 osoba s većim postotkom odraslih, mlađih osoba (od 15 do 30 godina) i vrlo starih osoba (iznad 50 godina), a zastupljenost osoba ispod 5 godina životne dobi vrlo je mala.⁷⁶ Dok za uobičajenu populaciju neandertalskih lovaca i skupljača u Krapini nedostaje veći postotak starijih osoba, u Hortusu nema dovoljno novorođenih i djece, a odveć je starih individua. Po tom su pitanju oba nalazišta različita i neuobičajena pa je moguće pretpostaviti posebnu, možda ritualnu namjenu tih mjesta.

Međutim, ako spekulacije, makar one imale i znanstvenu podlogu, ostavimo po strani, u nizu slučajevima morat ćemo opravdano iskazati više skeptičnosti. Iako ogrebotine na ljudskim kostima i razlomljene kosti mogu upućivati na posmrtnu postupku, ti su nalazi u mnogobrojnim slučajevima isčitani na različite načine. Primjerice, za dio kostiju krapinskih neandertalaca osporen je nastanak lomova ljudskom djelatnošću, a ogrebotine na lubanji Engis 2 možda ne potječu iz prapovijesnog vremena.

Premda paleoantropološki i arheološki nalazi upućuju na postojanje govorne, vjerojatno simboličko-jezične komunikacije u neandertalaca, možemo primijetiti da niz različitih, možda kulturnih, nalaza nisu dovoljno pouzdan pokazatelj da bi, bez dvoumljenja znanstvenika, uputili na simboličnost postupaka neandertalskih lovaca i skupljača. Primjerice za A. Leroi-Gourhana prisutnost okera u staništu neandertalaca svjedočanstvo je određenog vjerskog ponašanja jer se ta pojava ne može objasniti potrebama materijalnog održanja,⁷⁷ A. Marschak okeru također pripisuje sim-

73 A. Marshack, *La Pensée symbolique et l'art*, Dossiers histoire et archeologie, 1988, 124, str. 82.

74 Isto. str. 82.

75 M. H. Wolpoff, *The Krapina dental remains*, American Journal of Physical Anthropology, 1979, 50, str. 67-114.

76 H. i M.-A. de Lumley, R. Brandi, E. Guerrier, F. i B. Pillard, *Habits et campements de chasseurs néandertaliens dans la grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, u: *La Grotte de l'Hortus (Valflaunès, Hérault)*, Laboratoire de Paléontologie Humaine et de Préhistoire, Etudes Quaternaire, Marseille, 1972, 1, str. 616.

77 A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije, Paleolit*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 13.

boliku,⁷⁸ a P. G. Chase i H. L. Dibble drže da boje nisu nađene u kontekstu koji bi pouzdano upućivao na simboliku ili ritual.⁷⁹ Ovdje valja upozoriti i na mogućnost da je simboličke postupke neandertalski čovjek provodio bez jasne predodžbe o njihovom značenju, što je primjerice C. G. Jung zapazio kod suvremenog brdskog plemena Elgonija u Africi.⁸⁰ To bi značilo da ljudi u dalekoj prošlosti nisu razmišljali o svojim simbolima, već su ih živjeli i bili nesvjesno poticani njihovim smislom.⁸¹

Osim ranije navedenih, dvojbena su i mnogi drugi nalazi, primjerice tzv. prapovijesne zviždaljke ili frule. Realno je pretpostaviti da su ti predmeti mogli biti korišteni za komunikaciju u lovu ili su služili za određene duhovne potrebe, primjerice pri različitim obredima. Međutim, rupe na nekim kostima načinile su zvijeri a ne čovjek, i puhanjem u njih nastaje zvuk, pa ih stoga nije ispravno tumačiti kao namjerno načinjene »instrumente«. I kult medvjeda doveden je pod sumnju. Lubanje te životinje mogle su uz rubove špiljskih zidova i u niše dospjeti prirodnim procesima ili djelovanjem zvijeri, a ne čovjeka.⁸² Od nalazišta na prostoru Hrvatske postojanje kulta medvjeda jedino je zastupano u špilji Veternici,⁸³ ali je i ta mogućnost osporena.⁸⁴ Nadalje, valja se zapitati odražavaju li ukopi bez priloga neku simboliku ili su oni samo rezultat brige za tijelo pokojnika, na što upućuju P. G. Chase i H. L. Dibble.⁸⁵ Neandertalci su često pokopani u jednostavnim rakama, u stanišnim dijelovima nalazišta što bi, kod primjera koji su interpretirani kao ukopi s prilozima, moglo značiti da predmeti uz pokojnika nisu namjerno stavljeni, već potječu iz stanišne razine.⁸⁶ Međutim, malo je vjerojatno da se ta greška potkrala istraživačima baš na svim nalazištima gdje su otkriveni litički ili pak faunistički ostaci pored neandertalskih pokojnika. Posebno je zanimljiv ukop iz špilje Shanidar (Irak). Polenovom analizom u jednom (Shanidar 4) od više

78 A. Marshack, *On Paleolithic ochre and the early uses of color and symbol*, Current Anthropology, 22/2, 1981, str. 188-191.

79 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 6, 1978, str. 280.

80 Usp. C. G. Jung, *Duh i život*, Matica srpska, Beograd, 1984, str. 341-343; *Isti, čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987, str. 81.

81 C. G. Jung, *čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987, str. 81.

82 Usp. F. E. Koby, *Les paléolithiques ont-ils chassé l'ours des cavernes?* Actes de la Soc. jurassienne d'Emulation, Année 1953, Porrentruy, 1954.

83 M. Malez, *Pećina Veternica kao paleolitsko nalazište s tragovima kulta medvjeda*, u: Drugi jugoslavenski speleološki kongres, Zagreb, 1961, str. 123-138.

84 J. Radović je na predavanju »Prapovijesna nalazišta na području Zagreba«, održanom 2. ožujka 1994. u Muzeju Mimara u Zagrebu, opovrgao mogućnost postojanja kulta medvjeda u špilji Veternici, u koju je čovjek povremeno zalazio, a veći je dio vremena špilja bila medvjedi brlog.

85 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and Interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 6, 1978, str. 276.

86 Isto, str. 274.

ustanovljenih neandertalskih grobova utvrđeni su tragovi donesenog cvijeća (pokojnik je ležao na cvjetnom odru), što pokazuje posebnu pozornost prema mrtvima i predstavlja najranije poznato donošenje cvijeća pokojniku.⁸⁷ Ako ne dovedemo u sumnju ispravnost metode istraživanja te uzimanja uzorka iz Shanidara i interpretaciju ukopa dječaka iz Teshik-Tasha, mogućnost postojanja simbolike, pa čak i određenih religijskih obreda u neandertalaca teško je potpuno osporiti. Slični su nalazi vrlo rijetki i dvojbeni pa se postavlja pitanje koliko je simboličko ponašanje u srednjem paleolitu bilo uobičajeno. Na simboliku upućuju i ukopi Qafzeh i Skhul V. Međutim oni, iako u asocijaciji s musterijenskom materijalnom kulturom (srednji paleolitik), pripadaju ranom čovjeku današnje anatomske građe (*Homo sapiens sapiens*), a ne neandertalcima. Možda su samo neke, većinom kronološki kasnije, skupine neandertalaca imale ustaljene simboličko-religijske obrede ili iskazivale brigu za tijela pokojnih. To bi donekle moglo objasniti činjenicu da su gornjopaleolitički ukopi mnogobrojniji od srednjopaleolitičkih, iako su nastali u manjem vremenskom razmaku.⁸⁸ Međutim, pri navedenoj usporedbi potrebno je upozoriti na veću populaciju tijekom gornjeg paleolitika kao i na veću mogućnost uništenja ili oštećenja srednjopaleolitičkih nalaza.⁸⁹ Simbolika što ju očituju grobni prilozi mnogo je izraženija u gornjem paleolitu. Grobni prilozi iz tog razdoblja ustanovljeni su u 88 posto slučajeva, dok je njihova prisutnost u srednjopaleolitičkim grobovima svega 33 posto.⁹⁰ Prisutnost okera u gornjopaleolitičkim ukopima također je relativno često i pouzdano utvrđeno, za razliku od srednjopaleolitičkih grobova, gdje je ta pojava vrlo rijetka i dvojbena. Simboličko značenje okera vrlo je vjerojatno. Primjerice na neolitičkom nalazištu Çatal Hüyük u Anatoliji (Mala Azija) crvenim okerom ili cinabaritom bojane su samo lubanje, te lubanje i kosti tijela nekih pokojnika.⁹¹ Je li simbolika tog čina identična ili slična razlogu upotrebe okera u paleolitu? Na to pitanje ne možemo pouzdano odgovoriti, kao što nam nije moguće potpuno razotkriti simboliku crvenog okera

87 R. S. Solecki, *Shanidar IV, A Neanderthal flower burial in Northern Iraq*, Science, 1975, 190, str. 880-881; A. Leroi-Gourhan, *The flowers found with Shanidar IV, a Neanderthal burial in Iraq*, Science, 1975, 190, str. 562-564.

88 Više radova obrađuje i uspoređuje srednjopaleolitičke i gornjopaleolitičke ukope. Usp. S. R. Binford, *A structural comparison of disposal of the dead in the Mousterian and Upper Paleolithic*, Southwestern Journal of Anthropology, 24, 139-151; K. A. Watson, *Neanderthal and Upper Palaeolithic burial patterns: A reexamination*, Mankind, 1970, 7, str. 302-306; F. B. Harrold, *A comparative analysis of Eurasian Palaeolithic burials*, World Archaeology, 1980, 12/2, str. 195-211.

89 F. B. Harrold, *A comparative analysis of Eurasian Palaeolithic burials*, World Archaeology, 1980, 12/2, str. 204.

90 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and Interpretations*, Journal of Anthropological Archaeology, 6, 1978, str. 273.

91 J. Mellaart, atal H'Yy'Yk, *A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London, 1967, str. 207, 208.

čija je boja mogla imati značenje krvi i života.⁹² Dok u srednjem paleolitu nalazimo samo tragove upotrebe boja, skupljanje specifičnih predmeta (primjerice fosili i školjke) i grube gravure na predmetima, u gornjem paleolitu razvija se prava umjetnička djelatnost. Simbolički značaj gornjopaleolitičke umjetnosti po P. G. Chaseu i H. L. Dibbleu nije moguće izvesti iz bojanja, pažljivo izrađenih predmeta ili grubo izgraviranih primjeraka srednjeg ili donjeg paleolitika.⁹³ Međutim, isti autori primjećuju da se umjetnički predmeti pojavljuju već u gornjopaleolitičkoj kulturi šatelperonijena (primjerice nalazište Arcy-sur-Cure u Francuskoj), kojoj pripada i nalaz neandertalca iz St. Césaire u Francuskoj, pa se može raspravljati o tome da su adaptacija i ponašanje neandertalaca sadržavali dio simbolike koja će biti prisutna u gornjem paleolitu.⁹⁴

Arheološki kontekst srednjopaleolitičkih ukopa neandertalaca (primjerice Shanidar 4, Teshik-Tash), ukoliko nije došlo do neke velike metodičke greške pri iskopavanju ili pak pogrešne interpretacije, često nam dopušta da, iako nesigurno, odemo i korak dalje. Naime, dok su donjopaleolitički nalazi što upućuju na simboliku ili ritual vrlo rijetki i dvojbeni, srednjopaleolitički su brojniji i pouzdaniji. Oni dopuštaju pretpostavku o postojanju simbolike, a možda i o začetcima religijskih nazora u prapovijesnog čovjeka.⁹⁵

5. Zaključak

Od paleoantropoloških i arheoloških nalaza iz donjeg paleolitika malobrojni su oni što upućuju na neko očitovanje simbolike ili ritualni postupak tadašnjeg čovjeka. O tom pitanju, za navedeno razdoblje, još uvijek nije moguće utemeljeno raspravljati, iako se arhaični *Homo sapiens* mogao prvi koristiti razvijenim simboličkim jezikom.

Za srednji paleolitik ta je rasprava mnogo utemeljenija. Ukopi neandertalaca govore o svojevrsnoj brizi za pokojnike a neki specifični slučajevi (Shanidar 4, Teshik-Tash) dopuštaju mogućnost postojanja obreda, uzrokovanih određenim religijskim nazorima. To dakako ne znači da je postojao neki strogo utvrđen način vjerovanja, već vjerojatno oblik simbo-

92 O značenju i mogućoj simbolici crvenog okera usp. E. E. Wreschner, *Red ochre and human evolution: A case for discussion*, *Current Anthropology*, 21/5, 1980, str. 631-644; A. Marshack, *On Paleolithic ochre and the early uses of color and symbol*, *Current Anthropology*, 22/2, 1981, str. 188-191.

93 P. G. Chase i H. L. Dibble, *Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and Interpretations*, *Journal of Anthropological Archaeology*, 6, 1978, str. 282.

94 Isto, str. 282.

95 Na stručnim savjetima zahvaljujem dr. Nives Majnarić-Pandžić (Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) dr. Aleksandru Durmanu (Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) i mr. Jakovu Radovčiću (Odjel za paleontologiju Hrvatskog prirodoslovnog muzeja).

ličkog ponašanja što nadilazi brigu za biološko održanje. Osim ritualnog ukopa, na religijske nazore mogu upućivati mnogobrojna oštećenja i ogrebotine na ljudskim kostima, nastala zbog manipuliranja pokojnikovim tijelom, neposredno nakon smrti (Krapina, Marillac). U određenim je slučajevima vjerojatno dolazilo do ritualnog konzumiranja mozga (Monte Circeo), mesa ili koštane srži pokojnika (Krapina), a gdjegdje je mogao biti izvršen sekundarni ukop (Krapina, Marillac). Valja dopustiti i mogućnost da je uzrok prapovijesnog kanibalizma u nekim slučajevima bila potreba za hranom, zbog biološkog održanja jedinke ili skupine, posebice nakon dugotrajnoga gladovanja i iscrpljenosti.

Zanimljiva je prisutnost životinja u grobovima neandertalaca i izvan konteksta njihova pokopa. Dok postojanje kulta medvjeda nije pouzdano utvrđeno a ukop jelena samo je jedan (Nahr Ilrahim), posebno značenje životinja unutar kulta umrlih vrlo je vjerojatno. Životinjski ostaci mogli su biti sastavni dio ritualnog kanibalizma (Hortus) ili su kao prilozi hrane, zbog vjere u nastavak života (ili radi neke druge ritualne simbolike), polagani pored pokojnikova tijela (La Chapelle-aux-Saints). Stoga možemo pretpostaviti da važnost životinja ne ostaje samo u ovozemaljskoj svakodnevi (hrana, loj, koža, kosti), nego prelazeći njezine granice, zauzima bitno mjesto u simbolici neandertalske »mitologije«. Tu su već vjerojatno prisutni i neki vidici simbolike što ju je rani čovjek današnje anatomske građe (*Homo sapiens sapiens*) očitovao svojim gornjopaleolitičkim, umjetničkim ostvarenjima.

Pri interpretacijama arheoloških i paleoantropoloških nalaza, što upućuju na simboliku i moguće religijske postupke ledenodobnog čovjeka, često smo primorani služiti se pretpostavkama i spekulacijama. U rješavanju mnogobrojnih pitanja i nedoumica donekle nam pomažu zapisi o sličnim običajima različitih povijesnih plemena ili pak etnomodeli uočeni na nižim stupnjevima gospodarskih odnosa suvremenih nomada i lovaca. Ipak, valja nam priznati, da smo pri pokušajima pronicanja u simbole, obrede i vjerovanja prapovijesnih lovaca neprestalno izloženi opasnosti da dobivena slika bude poprilično iskrivljena današnjim načinom poimanja, pa će mnogi vidici simbolike i religioznosti različitih paleolitičkih populacija ostati nepoznati, nedokučivi ili pogrešno protumačeni.

THE ORIGINS OF SYMBOLICS AND RELIGIOUS RITES IN PRE-HISTORICAL HUNTERS AND GATHERERS

Ivor Karavanić

Summary

*First results of investigations on the origin of symbolics and burial rites in prehistoric hunters and gatherers are described. Various interpretations and numerous archaeological and palaeontological findings are mentioned, which represent the material sources for investigations of this matter. The findings dating from the lower palaeolithic referring to the origins of symbolics and religious ideas of man of the genus *Homo erectus* are doubtful and unreliable. The oldest, somewhat more reliable traces of symbolical and religious behaviour (burials), scratches on human bones as probable consequences of burial rites, ochre, minerals and shelles, etc. can also be found in Neanderthal man (*Homo sapiens neanderthalensis*) in the medium palaeolithic. In his attempts to penetrate into the symbolic values of probable burial rites of Neanderthal man, besides archaeological and palaeological findings, the author uses data on burial rites of historical and contemporary nomads and hunters.*

